

Alicja Bańczyk

Uniwersytet Jagielloński

 <https://orcid.org/0000-0003-2873-9870>

alicja.banczyk@uj.edu.pl

Lęk przed karą jako czynnik motywujący postępowanie bohaterów w *chansons de geste* z cyklu baronów zbuntowanych

The Fear of Punishment as a Factor Motivating the Behaviour of the Protagonists of *chansons de geste* Doon de Mayence Cycle

SUMMARY

The article shows, how the fear of punishment influences the activities of protagonists of four French medieval epic poems (*chansons de geste*): *Renaut de Montauban*, *Girart de Roussillon*, *Raoul de Crambrai* and *Chevalerie Ogier*. Firstly, the basic notions, such as fear, anxiety and punishment are defined. Then, the presentation of penalties following infringement of divine law follows. Also, the public law penalties such as confiscation of fief or disgraceful penalties for knighthood such as hanging, or mutilation are shown. Secondly, the article proves that the perspective of punishment often appears in the analysed epic poems. The protagonists are frequently reminded of the perspective of penalty by external factors, usually by remonstrating vassals. The reference of penalty usually causes no protagonists' fear, despite expectations. Thus, the rebellious vassals consider the perspective of being punished by their activities.

KEYWORDS – puniton, Doon de Mayence cycle, *chansons de geste*, fear

La peur d'être puni comme motivation des actions des protagonistes des *chansons de geste* du cycle des barons révoltés

RÉSUMÉ

Dans cet article, nous présentons comment la peur d'être puni influence le comportement des protagonistes de quatre *chansons de geste* du cycle des barons révoltés : *Renaut de Montauban*, *Girart de Roussillon*, *Raoul de Crambrai* et la *Chevalerie Ogier*. Dans la première partie de cet article, nous définissons les notions de peur, angoisse et peine. Ensuite, sont présentées les peines qui peuvent

être infligées pour la violation de l'ordre divin et les sanctions terrestres que les protagonistes des textes analysés peuvent encourir. Ce sont principalement la commise de fief et les peines de mutilation, très infamantes pour les représentants de l'état chevaleresque. Notre article montre que la perspective d'être puni apparaît assez souvent dans les œuvres analysées. Cette perspective est souvent rappelée aux protagonistes en forme des avertissements de leurs vassaux qui rappellent l'existence d'une sanction. Ces avertissements, même s'ils visent à susciter la crainte, n'ont pas d'influence sur les protagonistes. C'est principalement le résultat du fait que les barons révoltés dès le début de leur révolte sont bien conscients des conséquences possibles de leurs actions.

MOTS-CLÉS – peine, barons révoltés, chansons de geste, peur épique

W opracowaniach odnoszących się do starofrancuskich epei rycerskich¹, czyli *chansons de geste*, zwykle mało miejsca poświęca się uczuciom lęku i strachu, kładąc raczej nacisk na odwagę bohaterów (*vaillance*) oraz ich dzielne czyny (*prouesses*). Nie można jednak zapomnieć, że strach i lęk pojawiają się mimo wszystko w dziełach należących do tego gatunku. Obecności tych dwóch emocji w epejach rycerskich dowodzi B. Ribémont w swoim opracowaniu poświęconym *peur épique*², które to pojęcie można przetłumaczyć jako „strach epicki”. Badacz przekonuje, że w przypadku *chansons de geste* jak najbardziej możemy mówić o odczuwaniu strachu, przedstawiając zasób słów używanych do jego wyrażania, omawiając sytuacje, w których bohaterowie odczuwają strach, jak również podejmując próbę ich klasyfikacji. Jedną z wymienionych przez badacza w tym opracowaniu kategorii jest *peur sociétale*, czyli strach związany z funkcjonowaniem jednostki w społeczeństwie feudalnym. Pisząc o *peur sociétale*, B. Ribémont wymienia strach związany z napotkaniem niecodziennej sytuacji, strach przed wrogiem na polu bitwy oraz strach przed okryciem hańbą siebie i swojego rodu³.

W cytowanym artykule nie zwraca się jednak uwagi na uczucie lęku związane z perspektywą zostania ukaranym, które można byłoby zaliczyć właśnie do kategorii „strachu społecznego”. Tymczasem wszystkie dzieła należące do gatunku *chansons de geste* przejawiają wielkie dążenie do sprawiedliwości⁴, które wyraża się również poprzez chęć wymierzenia kary tym, którzy naruszają prawo. Niemiejszy artykuł zostanie zatem poświęcony właśnie zagadnieniu lęku przed karą i podjęta zostanie w nim próba udzielenia odpowiedzi na pytania, czy oraz w jaki sposób lęk przed karą może wpływać na działania bohaterów *chansons de geste*. W tym celu najpierw zdefiniowane zostaną podstawowe pojęcia takie jak lęk,

¹ Nazwa za A. Drzewicka, *Starofrancuska epeja rycerska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.

² B. Ribémont, « La 'peur épique'. Le sentiment de peur en tant qu'objet littéraire dans la chanson de geste française », *Le Moyen Âge*, 2008, 3-4, s. 557-587.

³ *Ibid.*, s. 579.

⁴ C. Galley, « Dieu, le droit et la guerre dans diverses chansons de geste », in *La justice au Moyen Âge : Sanction ou impunité ?*, Aix-en-Provence, Presses universitaires de Provence, 1986, s. 147.

strach i kara. Następnie przedstawiony zostanie katalog kar, które mogą budzić obawy bohaterów, oraz podjęta zostanie próba analizy, w jaki sposób perspektywa zostania ukaranym motywuje bohaterów, wpływając na ich działania.

Ze względu na dużą liczbę zachowanych do dnia dzisiejszego *chansons de geste* opracowanie to zostanie ograniczone do jednego z trzech tradycyjnie wyróżnianych w materii francuskiej cykli, czyli tzw. cyklu baronów zbuntowanych. Cykl ten przedstawia, cytując Annę Drzewicką, „świat anarchii, krzywd wzajemnych, bezprawia i wojny bratobójczej”⁵ i jest ciekawym polem badawczym dla wszelkich opracowań odnoszących się do zagadnień związanych ze sprawowaniem władzy⁶. Przytoczone w niniejszym artykule przykłady pochodzić będą z dzieł: *Renaut de Montauban*⁷, *Girart de Roussillon*⁸, *Raoul de Crambrai*⁹ oraz *La Chevalerie Ogier*¹⁰. Z analizy zostanie wykluczony utwór *Gormont et Isembart*, ponieważ w zachowanym do dnia dzisiejszego fragmencie nie można odnaleźć interesującego nas zagadnienia, a także epopcja *Doon de Mayence*, gdzie również trudno odnaleźć interesujący z punktu widzenia niniejszego artykułu wątek.

Na samym początku należy określić, w jaki sposób rozumiane jest pojęcie „lęku przed karą” zawarte w tytule artykułu. Z psychologicznego punktu widzenia w kontekście omawianej tematyki możemy odwołać się do dwóch emocji: lęku i strachu. Ze strachem mamy do czynienia w przypadku sytuacji bezpośrednio zagrażających człowiekowi¹¹; jest on więc „reakcją na rzeczywiste niebezpieczeństwo”¹². Lęk odczuwamy natomiast wobec zagrożenia, którego nadejście jedynie przewidujemy, przy czym przyczyna lęku nie zawsze pozostaje widoczna¹³. Na podstawie powyższych definicji widać, że w przypadku perspektywy zostania ukaranym możemy mówić o obydwu tych emocjach, jako że niekiedy perspektywa kary pozostaje oddalona i jedynie prawdopodobna, a więc budzi lęk, zaś w innych przypadkach możemy mówić o realnej groźbie budzącej strach, jako że w czasie powstawania analizowanych dzieł kara była wymierzana często natychmiastowo po przewinieniu. Longin Klichowski, nawiązując do teorii A. Kępińskiego, przyporządkowuje lęk przed karą do kategorii lęku sumienia,

⁵ A. Drzewicka, *op. cit.*, s. 128.

⁶ Cf. A. Bańczyk, *La représentation de l'exercice du pouvoir dans quelques chansons de geste du cycle des barons révoltés*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2022.

⁷ *Renaut de Montauban : édition critique du manuscrit Douce*, éd. J. Thomas, Genève, Droz, 1989.

⁸ *La Chanson de Girart de Roussillon. Traduction, présentation et notes par M. de Combarieu du Grès et G. Gouiran*, Paris, Librairie Générale Française, 1993.

⁹ *Raoul de Cambrai, chanson de geste du XIIe siècle*. Introduction, notes et traduction de W. Kibler. Texte édité par S. Kay, Paris, Librairie Générale Française, 1996.

¹⁰ *La Chevalerie d'Ogier de Danemarque, canzone di gesta edita per cura di Mario Eusebi*, Milano, Istituto Editoriale Cisalpino, 1963.

¹¹ J. Ekel, J. Jaroszyński, J. Ostaszewska, *Mały słownik psychologiczny*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1965, s. 139.

¹² N. Sillamy, *Słownik psychologii*, Wydawnictwo „Książnica”, Katowice 2002, s. 279.

¹³ J. Ekel, J. Jaroszyński, J. Ostaszewska, *op. cit.*, s. 65.

który „niektórzy autorzy tłumaczą jako lęk przed prawdą i ryzykiem, którego ona wymaga”¹⁴. Wydaje się zatem, że częściej można mówić o lęku przed karą, ale wobec dotychczasowych rozważań w tym artykule przedstawione zostaną obie te emocje.

Jeśli chodzi zaś o karę, to rozumie się ją jako osobistą dolegliwość, sankcję grożącą za złamanie normy prawnej¹⁵. Istotne jest, że w średniowieczu norma prawna mogła mieć różne źródła i nie musiała być spisana, a więc dopuszczalne było w szczególności, by norma ta miała jedynie zwyczajowy charakter¹⁶. Na podkreślenie zasługuje jednakże fakt, że aby móc uznać jakieś zachowanie za karę, to musi mieć ono charakter represyjny, a więc być wymierzane w odpowiedzi na popełniony czyn lub zaniechanie; w opracowaniu pominięte zostaną zatem np. groźby wygłaszane w oderwaniu od zachowania przeciwnika – właśnie jako pozbawione charakteru represyjnego. Co do zasady kara powinna też być wymierzana przez przedstawiciela władzy, którą dziś nazwalibyśmy publiczną, który to przedstawiciel ma taką kompetencję. Biorąc jednak pod uwagę specyfikę średniowiecznego systemu prawnego, w przypadku współczesnej mu literatury napotykamy także na nawiązania do kar prywatnych, jakie istniały w czasie powstania dzieł.

Pierwszym typem kar pojawiających się w omawianych dziełach są te, które wymierza Bóg za złamanie norm prawa boskiego. B. Ribémont dostrzega, że w *chansons de geste* pojawia się strach przed nimi, który nazywa „metafizycznym” (*peur métaphysique*)¹⁷. Badacz ten uważa jednakże, że ten rodzaj strachu najrzadziej pojawia się w tekstach eposu rycerskich, gdyż bohaterowie generalnie nie przejawiają strachu przed Bogiem¹⁸.

To jednak obawa przed gniewem bożym i możliwą do wymierzenia przez Stwórcę karą sprawia, że ludzie Raoula de Crambrai nie decydują się na rozbięcie obozu w murach klasztoru pomimo wyraźnego rozkazu swojego pana. Początkowo twierdzą wprawdzie, że obóz zostanie rozbity (w. 1068), jednak odmawiają, gdy słyszą kościelne dzwony i przypominają sobie o Bogu: « Vers Origni prenent a aproichier / Li saint sonnerent sus el maistre mostier / de Dieu lor membre le pere droiturier » (w. 1073-1075: „Skierowali się w stronę Origny. Słyszac dzwony klasztorne, przypomnieli sobie o Bogu, który wymierza sprawiedliwość”).

Wydaje się, że nieprzypadkowo Bóg nazwany jest w tym fragmencie *droiturier*, a więc tym, który wymierza sprawiedliwość. Dzwony przypominają rycerzom o boskiej obecności w ostatnim momencie, w którym mogą oni zmienić swoje postępowanie i podjąć zgodną z prawem boskim decyzję. To wizja boskiej

¹⁴ L. Klichowski, *Lęk, strach, panika. Przyczyny i zapobieganie*, Wydawnictwo Printer, Poznań 1994, s. 7.

¹⁵ Cf. W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Wydawnictwo Zak, Kraków 2014, s. 32.

¹⁶ C. Galley, *op. cit.*, s. 155.

¹⁷ B. Ribémont, *op. cit.*, s. 578.

¹⁸ *Ibid.*, s. 583.

kary skłania rycerzy Raoula do rozstawienia namiotów ostatecznie poza terenem klasztoru. Perspektywę tejże kary przywołuje również Guerri, który napomina Raoula wściekłego z powodu nieposłuszeństwa swoich ludzi: „jeśli Bóg cię znieawidzi, wkrótce będziesz martwy” (« se diex te heit, tu seras tost finez » – w. 1100). Normę, która mogłaby stać się podstawą wymierzenia tej kary, również łatwo odnaleźć; chodzi o zakaz profanowania miejsc świętych, o którym wprost wspominają też ludzie Raoula: « ne somes mie ne Giue ne tirant / qi les corsains alomes destruirant » (w. 1091-1092: „nie jesteśmy Żydami czy niewiernymi, żebyśmy mieli niszczyć święte relikwie”).

Należy jednocześnie dostrzec, że taką normę prawa boskiego niejednokrotnie trudno wywieść z treści utworu i jej istnienia możemy jedynie domyślać się, śledząc reakcje bohaterów. Tak jest w *Girarcie de Roussillon*, gdy podczas bitwy Bóg sprawia, że chorągwie walczących armii stają w ogniu. Dowiadujemy się wówczas, że Bóg czyni to, by ostrzec ich (« Dex lor mostra miracles qui fu chastiz » – w. 2882). Możemy jedynie zakładać, że ostrzega On ich przed karą i to w jej obliczu walczące strony opuszczają pole walki. Dostrzec można jednocześnie, że reakcja rycerzy na boski znak jest przejawem strachu, gdyż dowiadujemy się, że każdy, nawet najodważniejszy, drży w swoim sercu (« tot en tramblent les cars as plus ardis » – w. 2886), a zatem da się zaobserwować występowanie jednej z reakcji fizycznych, które zdaniem B. Ribémonta są w *chansons de geste* zewnętrzną oznaką odczuwanego strachu¹⁹.

Podczas rozważań o karze boskiej należy ponadto pamiętać, że czeka ona również bohaterów za złamanie przysięgi feudalnej. W czasie hołdu przysięgano bowiem na Pismo Święte²⁰ i złamanie danego słowa było wiarołomstwem, *félonie*²¹. Marsenta przypomina swojemu synowi Bernierowi, że posłuszeństwo wobec Pana jest warunkiem dostąpienia zbawienia: « Ser ton signor, Dieu en gaingneras » – w. 1210: „służ twojemu panu, a dojdiesz do Boga”). Wydaje się, że perspektywa tej kary motywuje bohaterów do wierności swoim panom.

Przechodząc do kar ziemskich, tą, z której perspektywą najczęściej radzić sobie muszą bohaterowie analizowanego tu cyklu, jest kara konfiskaty lenna. Odebranie lenna stanowiło bowiem jedną z najcięższych kar, jakie groziły za niedotrzymanie zobowiązań natury feudalnej²². Dokumenty, które powstały pomiędzy epoką karolińską i XIII wiekiem, dowodzą, że lenno można było utracić w sytuacji, gdy stawało się go niegodnym, a także gdy ktoś był niewierny wobec swojego seniora; przez niewierność rozumiano przede wszystkim porzucenie seniora oraz nieuznanie jego autorytetu sądowego (np. niewykonanie wydanego przezeń

¹⁹ *Ibid.*, s. 566-568.

²⁰ F. L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, Paris, Tallandier, 2015, s. 130.

²¹ *Ibid.*, s. 166.

²² D. Boutet, *Charlemagne et Arthur ou le roi imaginaire*, Paris/Genève, Champion-Slatkine, 1992, s. 128.

wyroku). Lenno można było utracić także za zbrojne działania przeciwko własnemu seniorowi²³. Zdaniem Edgara Bluma, głównymi przyczynami konfiskaty lenna (*commise du fief*) były zatem nieposłuszeństwo wobec seniora i niewykonanie zobowiązań wynikających z umowy feudalnej²⁴. Nie dziwi zatem fakt, że to właśnie konfiskata lenna jest karą, której perspektywa niezwykle często pojawia się w cyklu, który opowiada o buntach przeciwko władcom i seniorom.

W *Girarcie de Roussillon* dowiadujemy się, że ziemie odbierane są tym, który popełnił różne przewinienia (« qui ait forfait » – „temu który przewinił” – w. 3330), zaś następnie dawane są one Girartowi (w. 3331). W tym fragmencie widać wyraźnie, że konfiskata lenna zostaje bezpośrednio powiązana z popełnionym przewinieniem, zaś poprawne zachowanie nagradza się nadaniem ziemi. Girart, ciesząc się sympatią władcy, otrzymuje ziemie; gdy zaś sprzeciwia się władcy, to właśnie utrata lenna zostaje przedstawiona jako pierwsza możliwa konsekwencja tego faktu. Karol grozi bowiem głównemu bohaterowi, że jeżeli jeśli ten odmówi stawiennictwa na sądzie bożym i nie udowodni w ten sposób swojej niewinności, to w ciągu miesiąca zostanie mu odebrane lenno, które otrzymał od monarchy (« se per non de bataille ne l’escondit / Ja ne verra abanz un meis complit / Le fieu ke tient de lui aura saisit » – w. 3461-3463). W tej samej epopei dla przykładu zostaje też ukarany Foque, którego lenno zostaje odebrane i oddane komuś innemu.

W tekstach pojawiają się też bezpośrednie groźby odebrania lenna często połączone z perspektywą jego splądrowania. Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku poselstwa Lohriera do Beuves’a d’Aigremont w prologu *Renaut de Montauban*, w którym wizja najechnania ziem wasala ma być karą za nieudzielenie pomocy zbrojnej seniorowi (w. 592-597). Nie robi ona jednak wrażenia na adresacie groźby, który twierdzi, że nie musi wywiązywać się z obowiązku *auxilium*, jako że kwestionuje swoją zależność od Karola.

Odebranie lenna może nadto stanowić konsekwencję niewykonania polecenia władcy. W *La Chevalerie Ogier* Karol grozi poddanym, że jeśli któryś z nich może uciekającemu Ogierowi, to odbierze im wszystkie ziemie: „nie pozostawię wam niczego co byłoby warte choćby denara / ziemi czy lenna, gdzie moglibyście się ukryć” (« Ne vos lairai que vaille un suel denier / Terres ne fiés u puissies repairier » – w. 3235-3236). To właśnie ta groźba motywuje rycerzy do ataku na bohatera (« Franchois l’entendent, si corent sus Ogier » – „Francuzi słysząc to ruszyli na Ogiera” – w. 3237). Dowiadujemy się jednak, że członkowie rodziny wasala decydują się pomóc: „wbrew Karolowi, który rządzi Francją” (« malgré Kallon qi France a baillier » – w. 3254).

W świetle powyższych rozważań wydaje się, że każdy bohater eposu rycerskiego musi się liczyć z możliwością, iż jego pan odbierze mu ziemię w reakcji na jego przewinienia. Reakcje na perspektywę wymierzenia tejże kary pozostają

²³ E. Blum, « La commise féodale », *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1923, 31, s. 49.

²⁴ *Ibid.*, s. 50.

jednak różne. Można zauważyć, że groźby wystosowane przez seniorów nie odnoszą generalnie skutku w sytuacji, gdy kierowane są do zbuntowanych wasali, którzy kontynuują swoje działania. Inaczej jest w przypadku osób pierwotnie niepowiązanych z buntem, które w obliczu kary często powstrzymują się od pomocy buntownikowi. Być może różnica ta wynika z faktu, że utrata lenna stanowiła karę groźącą za jakikolwiek zbrojny bunt, a więc buntownik wszczynający rebelię przeciwko swojemu seniorowi już pierwotnie się z nią liczył i tak naprawdę groźba ta nie zmienia jego położenia.

W omawianych tu dziełach pojawia się również perspektywa wymierzenia kar zniesławiających. Za takie uważano w dojrzałym i schyłkowym średniowieczu przede wszystkim wszelkie kary mutilacyjne, a więc polegające na obcięciu części ciała sprawcy czynu zabronionego. Za karę zniesławiającą uważano wówczas także wymierzenie przedstawicielom wyższego stanu kary przewidzianej przez prawo dla osób ze stanu niższego. Zdaniem B. Ribémonta strach przed zniesławiającą karą (taką jak powieszenie, rozerwanie koźmi czy też obdarcie ze skóry) może budzić niepokój u rycerzy jako należących do grupy społecznej szczególnie dumnej ze swojej pozycji²⁵. Valérie Naudet dostrzega, że epeje rycerskie mają tendencję do przeciwstawiania śmierci chwalebnej (a więc poniesionej na polu walki) śmierci haniebnej²⁶. Większość średniowiecznych zbiorów praw zwyczajowych przewidywała karę śmierci przez powieszenie za zdradę i morderstwo²⁷. Jak zauważa Nicole Gonthier, karę powieszenia wymierzano co do zasady przedstawicielom plebsu; wobec rycerzy w przypadku analogicznych przewinień stosowano raczej dekapitację. Badaczka podkreśla jednak, że rycerz również mógł zostać powieszony w sytuacji, gdy zdaniem wymierzającego karę zbrodniarz zasługiwał na pogardę²⁸.

W epeji *Girart de Roussillon* Karol grozi powieszeniem sojusznika Girarta – Fouchiera na dzwonnicy, jeśli uda się go pojmać (« S'el lai se prendre en vie ni en senders / Plus aut le ferai pendre n'es un clochers » – w. 2099-2101). Powieszenie ma być również karą, która dosięgnie Richarta, brata Renaut. W tym przypadku bez wątpienia stanowi ona odpowiedź na bunt i zostaje wymierzona przez samego monarchę, który decyduje: „Richarcie, powieszę cię” (« Richart je vos pendrai » – w. 9102). Władca dodaje następnie, że wyrok zostanie wykonany na szubienicy Montfaucon, „tak aby Renaut i pozostali dwaj bracia mogli

²⁵ B. Ribémont, « Le crime épique et sa punition : quelques exemples (XIIe-XIIIe siècles) », in *Crime and Punishment in the Middle Ages and Early Modern Age. Mental-Historical Investigations of Basic Human Problems and Social Responses*, ed. A. Classen, C. Scarborough, Berlin, De Gruyter, 2012, s. 33.

²⁶ V. Naudet, « Aval le vent la poudre esparse. La pendaison dans la chanson de geste », in *Crimes et chatiments dans la chanson de geste*, éd. B. Ribémont, Paris, Klincksieck, 2008, s. 203.

²⁷ *Ibid.*, s. 37.

²⁸ N. Gonthier, *Le Châtiment du crime au Moyen Âge*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 1998, s. 146.

to zobaczyć” (« si quel verra Renaut et vos frere, tuit trois » – w. 9140). Groźba powieszenia zostaje również wystosowana pod adresem Beuves’a d’Aigremont przez Lohiera, który odmawia zbrojnej pomocy Karolowi: „jeśli mógłby was pojmać, zaraz powiesiłby was na wysokiej szubienicy” (« se il vos puet tenir, maintenant penderoiz a unes hautes forches » – w. 618-619). Doprecyzowane zostaje również, że kara ta zostanie wymierzona Beuves’owi jako zdrajcy (« si com .i. traïtor qui molt estes renoiz » – w. 620).

Należy podkreślić, że w dwóch z trzech przytoczonych fragmentów podkreśla się, że kara śmierci przez powieszenie ma zostać wykonana w miejscu widocznym. V. Naudet dostrzega, że to widoczność miejsca jest w *chansons de geste* głównym kryterium wyboru miejsca powieszenia – tak by ekspozycja ciała miała wymiar „zarówno zniesławiający, jak i oczyszczający”²⁹. Wydaje się jednak, że w powyższych fragmentach widoczne miejsce wybiera się nie tylko w tym celu, ale także po to, by pozostali buntownicy potraktowali wymierzoną karę jako ostrzeżenie dla samych siebie. Zdaje się, że w istocie to nie skazany ma się bać (czy to już perspektywy kary, czy też wręcz samego jej wykonywania), lecz pozostali buntownicy.

Sam Richart nie odczuwa strachu przed karą; wie bowiem, że jego bracia go nie zawiodą. Ci zaś również nie boją się, a wyrok motywuje ich jedynie do podjęcia próby odbicia Richarta z rąk Karola. W przypadku groźby pod adresem Beuves’a jej głównym celem jest wywołanie strachu w jej odbiorcy oraz zmuszenie go do zmiany decyzji. Efekt groźby staje się jednak odwrotny od zamierzonego i z ust Beuves’a pod adresem posła padają jedynie kolejne obelgi.

Inne kary zniesławiające wspomniane zostają w *Girarcie de Roussillon* w chwili, gdy wybucha konflikt między monarchą i jego potężnym wasalem. Na wieść o tym, że Girart zamierza jednak toczyć walkę przeciwko swojemu monarsze, Karol grozi, że każdy pojmany rycerz będzie miał obcięte uszy i nos w celu zhańbienia go (« Ne prendrai chevaler tot ne vergoing, Del naz o des oreilles nel face moing » – w. 2024-2026). Co ciekawe, dla mieszczan przewiduje kary obcięcia rąk lub stóp (« Sirvent ne marchander le pie o poing » – w. 226). Podobne rozróżnienie nie miało raczej podstawy prawnej i być może w tym fragmencie miało posłużyć jedynie do poszerzenia katalogu kar, które zostaną wymierzone, a także zaznaczeniu, że ukarani zostaną wszyscy bez względu na reprezentowany stan.

W omawianych tekstach pojawiają się też przypadki bardziej złożonych systemów kar. Dobrym przykładem jest tu postać Aymona w *Renaut de Montauban*, który składa Karolowi Wielkiemu przysięgę tzw. *forjurement*, czyli taką, w której zobowiązuje się nie udzielić pomocy zbuntowanym synom, wykluczając ich ze swojej rodziny³⁰. Wątek przysięgi powraca regularnie w związku z tą postacią, gdyż jako

²⁹ V. Naudet, *op. cit.*, s. 212.

³⁰ E.-M. Halba, « Le *forjurement* dans les épopées et les chroniques du Nord. Étude d’une ancienne pratique judiciaire », in *Le Nord de la France entre épopée et chronique*, éd. E. Poulain-Gautret, J.-P. Martin, J.-P. Arrignon, S. Curveiller, Artois, Artois Presses Université, 2005, s. 286.

ojciec nieustannie staje przed dylematem, jak rozstrzygnąć konflikt między miłością do dzieci i wiernością seniorowi; argumentem, który przeważa na korzyść tej drugiej wartości, staje się właśnie złożona przysięga. Aymon nigdy nie decyduje się zbrojnie pomóc swoim dzieciom, regularnie jednak wspiera synów materialnie, dostarczając im żywność czy pieniądze. Zdaje się zatem, że łamie przysięgę złożoną władcy. Jednakże, jeśli przyjrzymy się tekstom średniowiecznych zbiorów prawa zwyczajowego, to zobaczymy, że w przypadku przysięgi *forjurement* kara grożąca za pomoc materialną (czyli więzienie lub sankcja pieniężna) była dużo mniej poważna niż śmierć, która groziła za udzielenie pomocy zbrojnej tym, przeciwko którym przysięga została złożona³¹. Być może zatem Aymon był świadomy różnicy pomiędzy karami i to wizja tej cięższej kary za pomoc zbrojną popchnęła go do ograniczenia pomocy tylko do wsparcia materialnego³². Perspektywa wymierzenia innej kary byłaby zatem istotnym czynnikiem motywującym zachowanie tego bohatera.

W świetle powyższych rozważań należy zastanowić się nad kilkoma kwestiami. Pierwszą z nich jest to, skąd bohaterowie czerpią wiedzę o możliwości zostania ukaranym. Na podstawie powyższych przykładów widać, że przypomina im o tym zwykle jakiś czynnik zewnętrzny. Może to być groźba wystosowana przez kogoś, kto ma kompetencje do wymierzenia kary lub też jego wysłannika. Tę funkcję spełniają niekiedy kościelne dzwony, a wówczas to przypomnienie ma charakter jedynie symboliczny. Niekiedy perspektywa zostania ukaranym pojawia się też w wypowiedziach innych bohaterów, którzy niekoniecznie związani są z osobą wymierzającą karę. To Ermanfrois przypomina Aymonowi o tym, że powinien być posłuszny swojemu władcy, któremu przysiągł walczyć przeciwko dzieciom, a wasale Girarta zwracają mu uwagę, iż przez swoje działania może stracić lenno. Możemy zatem dostrzec, że wizja wymierzenia kary dociera do bohaterów co do zasady z zewnątrz. Tym głosem rozsądku są często ich własni wasale, którzy zdają się w ten sposób wypełniać ciężący na nich obowiązek udzielenia rady swojemu seniorowi (*auxilium*). Bohaterowie sami z siebie raczej nie podejmują refleksji nad perspektywą bycia ukaranym.

Nie wydaje się jednak, by bez tego typu przypomnień nie zdawali sobie oni sprawy z grożącej im kary i innych możliwych konsekwencji ich działań. Napomnienia z zewnątrz zdają się raczej mieć na celu zwrócenie na te konsekwencje uwagi odbiorców tekstów, a nie samych bohaterów. Wprowadzenie do tekstów wypowiedzi zawierających perspektywę ukarania buduje również napięcie i dramatyzm. Odbiorcy mogą w ten sposób prześledzić, z jakimi dylematami mierzą się bohaterowie i nie muszą ich domniemywać.

³¹ Ph. de Beaumanoir, *Coutumes de Beauvaisis. Texte critique publié avec introduction, un glossaire et une table analytique par Am. Salomon*, Paris, Alphonse Picard et Fils, 1900, t. I, s. 362.

³² Zagadnieniu temu poświęcony jest artykuł autorki: A. Bańczyk, „Między więzami rodzinnymi a obowiązkami wasala Aymon z Dordogne w dwóch wersjach *Renaut de Montauban* – pieśni epickiej i prozatorskiej przeróbce”, *Terminus*, 2022, 24 (3), s. 243-258.

Kolejnym pytaniem, które należy zadać, pozostaje to, u kogo perspektywa kary ma docelowo wywołać lęk: czy u tego, do kogo jest bezpośrednio adresowana, czy też może u innych osób, dla których kara będzie jedynie pouczeniem, a nie sankcją. Wydaje się, że w wielu przypadkach w analizowanych tekstach nie może być mowy o realizacji celów prewencji indywidualnej; osoba powieszona nie będzie wszakże drugi raz podejmowała żadnej decyzji, a ukaranie nie zmieni jej postępowania w przyszłości. W wielu przypadkach kara ma zatem budzić lęk u innych osób, a więc realizuje ona cele prewencji generalnej³³. Widać to dobrze na przykładzie historii Foucarta, zupełnie nieznanego postaci, o którym wiemy jedynie tyle, że niegdyś zdradził swoich trzech panów, a którego dzieje zostają przywołane tylko po to, by stanowić dla Girarta de Roussillon przypomnienie co do możliwych konsekwencji nieposłuszeństwa w stosunku do swojego seniora (*Girart de Roussillon*, w. 4342 i dalej). Z kolei przytoczony już w tym opracowaniu wyrok śmierci przez powieszenie wydany na Richarta ma być w istocie ostrzeżeniem dla jego trzech zbuntowanych braci.

Wreszcie należy zastanowić się, czy perspektywa bycia ukaranym wywołuje tak naprawdę lęk u bohaterów. Jeśli bowiem chodzi o manifestację zewnętrzną lęku przed karą, to nie zawsze możemy dostrzec fizyczne znaki, o których pisał B. Ribémont, a obserwujemy je w zasadzie jedynie w przypadku lęku przed karą boską. W pozostałych przypadkach konieczne jest raczej zwrócenie uwagi na działanie bohaterów i to, jaki wpływ ewentualny lęk przed karą na nich wywarł.

W większości przytoczonych powyżej przykładów groźby nawet najpoważniejszych kar są lekceważone. Szukając przyczyn tego zjawiska, należy stwierdzić, że zbuntowani baronowie z analizowanego cyklu od samego początku zdają się być świadomi konsekwencji swoich czynów. Wystosowanie groźby czy też przypomnienie o możliwości wymierzenia kary nie zmienia zatem ich nastawienia, które mieli w momencie wszczęcia buntu czy sprzeciwienia się władcy. Głęboko przekonani o tym, że moralna racja stoi po ich stronie, kontynuują swoje działania. Kary obawiają się raczej ich wasale i inne osoby, które ich napominają, a które swoimi słowami ukazują, że lęk przed karą byłby logiczną reakcją, której jednak próżno szukać u głównych bohaterów.

Inaczej rzecz ma się z bohaterami, którzy nie podjęli jeszcze ostatecznej decyzji. W większości tekstów są to postaci drugoplanowe, które stają przed wyborem, czy należy pomóc zbuntowanemu wasalowi. W tych przypadkach perspektywa kary może wywołać u nich lęk i skłonić do zmiany postępowania. Wyjątkiem są jedynie członkowie rodziny, którzy niekiedy podejmują się pomocy. Wydaje się jednak, że w tych przypadkach również mamy do czynienia z sytuacją, w której bohaterowie są przekonani o moralnej słuszności nieposłuszeństwa i groźba ewentualnej kary nie zmienia ich decyzji.

³³ A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 404-405.

Podsumowując, warto podkreślić rolę, jaką lęk przed karą odgrywa w omawianych w niniejszym opracowaniu utworach należących do cyklu baronów zbuntowanych. Choć tylko w niektórych przypadkach istotnie wpływa on na postępowanie głównych bohaterów, którzy co do zasady nie boją się konsekwencji swoich zachowań, to jednak da się dostrzec jego rolę w kształtowaniu wizji modelowego postępowania, jakiego społeczeństwo feudalne ukazane w tekstach oczekuje od rycerzy. Fakt, że perspektywa wymierzenia kary pojawia się w wypowiedziach innych osób i przybiera często formę napomnienia, dowodzi tego, że lęk przed karą ma duże znaczenie dla prewencji ogólnej. Powracająca perspektywa kary buduje również napięcie i pomaga odbiorcy tekstu zrozumieć dylematy, jakie napotykają bohaterowie.

Bibliografia

- Bańczyk, Alicja, *La Représentation de l'exercice du pouvoir dans quelques chansons de geste du cycle des barons révoltés*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2022
- Bańczyk, Alicja, „Między więzami rodzinnymi a obowiązkami wasala Aymon z Dordogne w dwóch wersjach *Renaut de Montauban* – pieśń epickiej i prozatorskiej przeróbce”, *Terminus*, 2022, 24 (3), s. 243-258
- Beaumanoir, Philippe de, *Coutumes de Beauvaisis. Texte critique publié avec introduction, un glossaire et une table analytique par Am. Salomon*, Paris, Alphonse Picard et Fils, t. I, 1900
- Blum, Edgar, « La commise féodale », *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1923, 31, s. 31-102, <https://doi.org/10.1163/157181923X00201>
- Boutet, Dominique, *Charlemagne et Arthur ou le roi imaginaire*, Paris/Genève, Champion-Slatkine, 1992
- Drzewicka, Anna, *Starofrancuska epopeja rycerska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979
- Dziadzio, Andrzej, *Powszechna historia prawa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009
- Ekel, Jerzy, Jaroszyński, Jan, Ostaszewska, Jadwiga, *Mały słownik psychologiczny*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1965
- Galley, Claude, « Dieu, le droit et la guerre dans diverses chansons de geste », in *La justice au Moyen Âge : Sanction ou impunité ?*, Aix-en-Provence, Presses universitaires de Provence, 1986, s. 147-163, <https://doi.org/10.4000/books.pup.3019>
- Ganshof, François L., *Qu'est-ce que la féodalité?*, Paris, Tallandier, 2015
- Gonthier, Nicole, *Le Châtiment du crime au Moyen Âge*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 1998, <https://doi.org/10.4000/books.pur.8955>
- Halba, Eve-Marie, « Le forjurement dans les épopées et les chroniques du Nord. Étude d'une ancienne pratique judiciaire », in *Le Nord de la France entre épopée et chronique*, éd. Emmanuelle Poulain-Gautret, Jean-Pierre Martin, Jean-Pierre Arrignon, Stéphane Curveiller, Artois, Artois Presses Université, 2005, s. 285-308
- Klichowski, Longin, *Lęk, strach, panika. Przyczyny i zapobieganie*, Wydawnictwo Printer, Poznań 1994
- La Chanson de Girart de Roussillon*. Traduction, présentation et notes par Micheline de Combarieu du Grès et Gérard Gouiran, Paris, Librairie Générale Française, 1993
- La Chevalerie d'Ogier de Danemarche, canzone di gesta edita per cura di Mario Eusebi*, Milano, Istituto Editoriale Cisalpino, 1963

- Naudet, Valérie, « *Aval le vent la poudre esparse. La pendaison dans la chanson de geste* », in *Crimes et chatiments dans la chanson de geste*, éd. Bernard Ribémont, Paris, Klincksieck, 2008, s. 203-234
- Raoul de Cambrai, chanson de geste du XIIe siècle*. Introduction, notes et traduction de William Kibler. Texte édité par Sarah Kay, Paris, Librairie Générale Française, 1996
- Renaut de Montauban : édition critique du manuscrit Douce*, éd. Jacques Thomas, Genève, Droz, 1989
- Ribémont, Bernard, « La 'peur épique'. Le sentiment de peur en tant qu'objet littéraire dans la chanson de geste française », *Le Moyen Âge*, 2008, 3-4, s. 557-587, <https://doi.org/10.3917/rma.143.0557>
- Ribémont, Bernard, « *Le crime épique et sa punition : quelques exemples (XIIe-XIIIe siècles)* », in *Crime and Punishment in the Middle Ages and Early Modern Age. Mental-Historical Investigations of Basic Human Problems and Social Responses*, ed. Albrecht Classen, Connie Scarborough, Berlin, De Gruyter, 2012, s. 29-42, <https://doi.org/10.1515/9783110294583.29>
- Sillamy, Norbert, *Słownik psychologii*, Wydawnictwo „Książnica”, Katowice 2002
- Wróbel, Włodzimierz, Zoll, Andrzej, *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Wydawnictwo Zak, Kraków 2014

Alicja Bańczyk, doktor nauk humanistycznych w dziedzinie literaturoznawstwa, od 2019 roku pracuje jako asystent w Instytucie Filologii Romańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Ukończyła również studia magisterskie w dziedzinie prawa. W 2019 roku obroniła doktorat zatytułowany: *L'exercice du pouvoir au Moyen Âge d'après quelques chansons de geste (le cycle des barons révoltés) et leurs remaniements postérieurs* (pl. *Sprawowanie władzy w średniowieczu na podstawie kilku chansons de geste (cykl baronów zbuntowanych) i ich późniejszych reminiscencji*). W swoich badaniach skupia się na relacjach łączących prawo i literaturę (*law and literature studies*), głównie na literackim obrazie prawa i wpływie jaki prawo obowiązujące w czasie powstania dzieła wywiera na tekst. Interesuje ją także dydaktyka języka prawniczego.